

Steiner, Hanuš

Poznání a prožívání ve společenském vědomí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1968, vol. 17, iss. B15, pp. [119]-127

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106823>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

HANUŠ STEINER

POZNÁNÍ A PROŽÍVÁNÍ VE SPOLEČENSKÉM VĚDOMÍ

Tato stať má podat hrubý nástin vztahů mezi různými procesy společenského vědomí, které byly v posledních letech předmětem diskusí a úvah marxistických filosofů a sociálních psychologů. Tyto procesy pod názvy „psychika společenského člověka“ a „ideologie“ pojal kdysi G. V. Plechanov jako dvě relativně samostatné oblasti společenského vědomí a modelově je postavil na čtvrté a páté místo své známé „pětičlenky“. ¹ Práce sovětských a našich autorů vycházejí — ať už více nebo méně epigonsky či kriticky — z Plechanova a používají jeho terminologie. Nad týmiž otázkami se ovšem zamýšlel i Antonio Gramsci, když uvažoval o vztahu „obecného způsobu myšlení“ a „filosofie“. ²

Na těchto diskusích je kladné především to, že jimi bylo definitivně překonáno krajně zjednodušující tříčlenné schéma *výrobní síly — výrobní vztahy — ideologie a jim odpovídající instituce*, které ovládalo zejména popularizovanou teorii a učebnice čtyřicátých a padesátých let, a zůstávalo tedy daleko za pojetím Plechanovovým. Samozřejmě že při detailnějším rozpracování otázek dosud zanedbávaných dochází k četným potížím a sporům. Zde se zaměříme jen na některé otázky struktury čtvrtého členu uvedené „pětičlenky“ a jeho vztahu k členu pátému (k ideologii).

G. M. Gak v těchto vrstvách společenského vědomí spatřoval stupně společenského poznávacího procesu a podnětně se pokusil zkoumat společenské vědomí ve světle teorie poznání. ³ Došel až k tvrzení o podstatné totožnosti společenského vědomí a společenského poznání. Jeho knížka měla značný ohlas — u nás z větší části kritický — a podnětila další zkoumání. Naši autoři J. Karásek ⁴ a D. Prokop ⁵ korigují Plechanova a ty, kteří navazují na jeho dvoustupňový model společenského vědomí, v tom smyslu, že rozlišují nikoliv dva, ale tři stupně společenského vědomí. D. Prokop pak Gakovu koncepci odmítá jako zjednodušující a gnoseologizující.

Sporné je tedy hlavně pojetí psychiky společenského člověka nebo „společenské psychologie“, jak se tato vrstva obyčejně nazývá. Pokud se ideologie

¹ Srv. G. V. Plechanov, *Základní otázky marxismu, Vybrané filosofické spisy*, sv. III., Praha 1961, str. 164.

² Srv. A. Gramsci, *Historický materialismus a filosofie Benedetta Croceho*, Praha 1966, str. 51 n, 69 n, 153 n.

³ G. M. Gak, *Učenijsje ob obščestvennom soznanii v svete teorii poznanijsja*, Moskva 1960.

⁴ J. Karásek, *O spoločenskom bytí a spoločenskom vedomí*, Bratislava 1961.

⁵ D. Prokop, *Vztah společenského bytí a společenského vědomí a Ke struktuře a funkcím společenského vědomí*, v *Historický materialismus*, kap. 4 a 12, Praha 1965.

týče, uznává se nyní mezi marxisty víceméně obecně, že jde o teoretickou vrstvu té části společenského vědomí, která je odrazem hospodářské základny společnosti, tedy jeho nadstavbové části, nebo — vzhledem k rozpornosti základny — že jde o teoretický výraz skupinových, především třídních zájmů.

Oprávněnost sporných koncepcí lze posoudit nejlépe analýzou příslušných vymezení společenské mentality (společenské psychologie).⁶ V. A. Jadov ji definuje jako „souhrn citů, návyků, sklonů, zaměřenosti vůle, zvláštních rysů charakteru, zvláštních idejí a názorů vznikajících na základě společenského postavení daného kolektivu lidí“.⁷ Autoři XVII. hlavy Základů marxistické filosofie — A. F. Šiškin a P. F. Berestnev — hovoří o ní jako o „souhrnu sociálních pocitů, nálad, prožitků, návyků, smýšlení, iluzí atd., které vznikly živelně, vyrostly v lidech bezprostředně pod vlivem každodenních podmínek jejich existence“.⁸ G. M. Gak praví, že „společenská psychologie obsahuje nesystemizované představy a ideje, jakož i sociální city a tužby, přičemž zvlášť významné místo v psychologii zaujímá oblast emocí“.⁹

Četní sovětsí autoři používají pro označení společenské mentality též výrazu „obydennoje soznanije“, tj. obyčejné příp. všední vědomí. V. Ž. Kelle a M. J. Koval'zon zaujímají poněkud zvláštní stanovisko. Výrazu „v š e d n í v ě d o m í“ přisuzují širší význam než výrazu „společenská psychologie“. Z jejich rozdělení neteoretického vědomí na tři oblasti plyne, že pokládají „všední“ vědomí za odraz společenského bytí v celku, kdežto „společenskou psychologii“ jen za přímý nebo zprostředkovaný odraz hospodářské základny. Vyjímají však z ní lidovou uměleckou tvorbu, která v jejich koncepci zaujímá zvláštní místo.¹⁰

Z těchto vymezení vyplývá, že uvedení autoři do pojmu „společenská psychologie“ nebo „obyčejné vědomí“ zahrnují takovou psychickou činnost a její projevy u společenského člověka, která má převážně praktický ráz a vyplývá víceméně živelně z běžných životních zkušeností lidí, ať přímých, ať získaných tradicí. Jde jednak o činnost *poznávací* (ideje, názory postihující určitým způsobem přírodní a společenskou skutečnost), jednak o různé *vnitřní psychické trvalejší nebo méně trvalé, jednoduché i komplexní reakce na toto poznání* v podobě společenských citů, nálad, návyků, postojů, charakterových rysů atd. Poznávací stránka společenské mentality se přitom nevzdaluje příliš od smyslové skutečnosti, má smyslově konkrétní povahu a myšlení se vyznačuje malým stupněm pojmové abstrakce a nesystemizovaností logickou. Jako jednotu empiricko-poznávacích a prožitkových prvků chápal také Gramsci „obecný způsob myšlení“, když jej charakterizoval jednak jako „nesoustavný celek idejí a názorů“, „lidovou filosofii zdravého rozumu“, „poznávání světa v míře jeho přetváření“, jednak jako cit, víru a vášeň.¹¹ G. M. Gak, V. A. Jadov a jiní autoři vycházející z Plechanova vidí na základě empirického charakteru společenské

⁶ Dávám zde přednost termínu „společenská mentalita“ pro dvojznačnost výrazu „společenská psychologie“, jehož se také užívá pro označení vědního oboru sociální psychologie. Mentalitu chápou zároveň ve stejném významu, jak je pojat „způsob myšlení“ u Gramsciho.

⁷ V. A. Jadov, *Ideologija kak kategorija istoričeskogo materializma*, Vestnik leningradského universiteta, serijska ekonomiki, filosofii i prava, 1957, č. 17, str. 82.

⁸ *Základy marxistické filosofie*, Praha 1959, str. 561.

⁹ *Formy společenského vědomia*, Bratislava 1964, str. 12.

¹⁰ V. Ž. Kelle — M. J. Koval'zon, *Formy obščestvennogo soznanijsa*, Moskva 1959, str. 23—24.

¹¹ Srv. A. Gramsci, *Historický materialismus* . . . str. 53, 69, 62, 153.

mentality analogii mezi ní a nižším, smyslovým, empirickým stupněm poznání (aniž ovšem obojí ztotožňují).¹² Hovoří-li J. Karásek a D. Prokop o části neteoretické vrstvy společenského vědomí jako o vědomí *empirickém* a vidí-li je jako protějšek teorie, příp. ideologie, vystihují fakticky tutéž skutečnost. Odmítá-li přitom Prokop Gakův názor o analogii mezi stupni společenského vědomí a stupni poznání, nezní to nijak přesvědčivě.¹³ Nejde totiž jen o to, že neteoretické vědomí je vývojově starší, a proto nižší stupeň vědomí (to platí ostatně též o empirickém stupni poznání), ale že se od ideologie a teorie liší „hloubkou odrazu“, že „postihuje jen jevové stránky skutečnosti“, jak to výslovně konstatuje Prokop.¹⁴ Tím se však právě také liší smyslový, empirický stupeň poznání od racionálního.

Rozdíl mezi společenským vědomím a společenským poznáním je třeba vidět především v tom, že poznávací proces je jen tou stránkou vědomí, která postihuje vnější objekty v podobě odrazu, kdežto společenské vědomí v celku zahrnuje kromě toho i vnitřní psychologické stavy a reakce nemající poznávací povahu.¹⁵

Očividně je to právě odlišnost vnitřní psychologické (citové, volní, postojoyvé, charakterové atd.) sféry od „vnějšího“ poznávacího procesu, která vede některé naše autory k nahrazení dvoustupňového modelu společenského vědomí modelem třístupňovým, k rozdělení neteoretického vědomí na „nižší“ stupeň „společenské psychologie“ a „vyšší“ stupeň empirického vědomí. Vyplývá to jasně z Karáskova a Prokopova pojetí: J. Karásek definuje „společenskou psychologii“ jako „souhrn takových psychologických osobitostí třídy nebo společnosti, jako je např. způsob citového reagování na společenskou skutečnost, citový život vůbec, způsob prožívání událostí, návyky, instinkty, nálady atd.“ a zahrnuje do ní i národní charakter.¹⁶ Podobné je pojetí D. Prokopa, podle něhož „společenská psychologie se skládá z různých citů, afektů, vášní, strachu, nálad event. emocionálních představ, duchovních zájmů apod., které nemají obvykle přímý, jasný

¹² Srv. G. M. G a k, *Učenie ob občestvennom soznanii*, str. 42 a V. A. J a d o v, *Ideologija . . .*, str. 87.

¹³ *Historický materialismus*, str. 460.

¹⁴ Tamtéž, str. 461—462.

¹⁵ Teorie poznání přitom nemůže ovšem nezkoumat i společenskou podmíněnost poznávacích procesů, a to jak společenské zdroje, tak společenskou funkci poznání. To nutně vyplývá z významu, který marxistická teorie poznání přisuzuje praxi jako východisku a cíli poznání. Rovněž zkoumání nepravdy patří do teorie poznání, neboť je nelze odšlit od teorie pravdy. Takové širší chápání teorie poznání je nezbytné zejména pro zkoumání společenskovědného poznání. Vyhradit zkoumání společenské podmíněnosti poznání a nepravdivého vědomí jen teorii společenského vědomí vede nakonec k tomu, že se procesy společenskovědného poznání dostávají jaksi mimo oblast obecné teorie poznání, jako by ve společenských vědách nešlo stejně jako ve vědách přírodních o poznávací, ale jen o ideologické procesy. Logickým důsledkem tohoto postupu je i formulace D. Prokopa, že se „teorie poznání (na rozdíl od teorie společenského vědomí — St.) zabývá jakožto zdrojem poznání objektem *ve smyslu přírody a praxe obecně . . .*“ Jak vidíme, společnost jako zdroj poznání tu není uváděna rovnoprávně vedle přírody; je snad zahrnuta do pojmu praxe, ale explicitně ani to není řečeno.

Tímto pojetím D. Prokop ovšem netvoří výjimku, ale zobecňuje jen skutečnou praxi, jak se obvykle uplatňuje při práci na problémech teorie poznání: Běžně se tu obchází problematika poznávacích procesů, které jsou zároveň procesy ideologickými. Tento stav nelze ovšem pokládat za teoreticky odůvodněný. Je vysvětlitelný jedině odtrháváním gnoseologických problémů od problémů historického materialismu.

¹⁶ J. K a r á s e k, *O spoločenskom bytí . . .*, str. 159.

a vyhraněný poznávací význam, jsou spíše svérázným hodnoticím postojem, vnitřním doprovodem činnosti.¹⁷ Kdežto o empirickém vědomí praví J. Karásek, že jde o „jistý souhrn pozorování, zkušeností atd., zkrátka empirických poznatků, které lidstvo nahromadilo v průběhu svých dějin. Patří sem tzv. lidová moudrost...“¹⁸ U D. Prokopa se empirické vědomí „skládá z určitých názorů, představ i pojmů, je však nesystematické nebo vytváří jen zcela elementární systémy, které jsou spíše sumou určitých znalostí či dovedností“.¹⁹ Dále se tu říká, že empirické vědomí „je co do úrovně odrazu blízké psychologii“, kdežto „ideologii, teorii se blíží svou formou“.²⁰ Oba autoři tedy do „nižšího“ stupně „společenské psychologie“ v podstatě zahrnují vnitřní psychické stavy a tendence a do „vyššího“ stupně empirického vědomí procesy a výsledky neteoretického poznání.

Podrobnou psychologickou analýzou by bylo možno ovšem rozložit společenské vědomí na velké množství prvků. Otázkou však je, zda je oprávněné je dělit a hierarchizovat uvedeným způsobem v podobě různých *stupňů* společenského vědomí v rámci historického materialismu a teorie společenského vědomí. Karáskovo a Prokopovo rozdělení společenské mentality nemá ve skutečnosti ani z hlediska priority časové ani z hlediska hloubky odrazu předpokládanou povahu nižšího a vyššího, primárního a sekundárního. Z časového hlediska byl společenský člověk vybaven vždy jak schopností určitým způsobem empiricky společenskou skutečnost poznávat, tak schopností vnitřně psychicky na toto poznání reagovat. Měl vždy „psychologii“ i empirické znalosti a obojí se vyvíjelo ve vzájemné spojitosti na základě společenské praxe.²¹

Z hlediska hloubky odrazu jde pak vůbec o nesrovnatelné veličiny. Empirické názory, představy, pojmy atd. jsou získávány poznávacím procesem, kdežto vnitřní psychická hnutí, emocionální stavy, psychická dynamika nikoli; ta jsou vnitřní reakcí na ně, jejich vnitřním psychickým prožitím a nemají samostatnou poznávací hodnotu. City lásky, nenávisti, řevnivosti, radosti, smutku, strachu, provinění, různé postoje, psychické zájmy, vášně atd. jsou sice po stránce své vnitřní psychické kvality v podstatné míře nezávislé na odrazech konkrétních předmětů, ke kterým se poji, neexistují však bez nějakých takových předmětů. Mají vždy objektivní stránku zprostředkovanou poznávacím procesem. Konkrétní city jsou vyvolány jen něčím, co se už poznávacím procesem do vědomí dostalo. Bez počitků, vjemů atd. nedochází ani k citovým a postojovým reakcím na ně. (Odhlížíme zde od pocitů, které odrážejí čistě vnitřní stavy, např. stav zdravotní, biologického organismu samého; to je jistě dovoleno, jde-li nám především o city a postoje společenské.)

Předmětná stránka všech ostatních prvků, které Karásek a Prokop pokládají za součást „společenské psychologie: (to, na co reagují, k čemu se upínají),

¹⁷ *Historický materialismus*, str. 460.

¹⁸ J. Karásek, *O spoločenskom bytí...*, str. 162.

¹⁹ *Historický materialismus*, str. 460.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Spirkín předpokládá obě tyto stránky vědomí na nižším stupni už u stádního člověka, když charakterizuje stádní vědomí jako smyslově konkrétní a afektivní zároveň. (A. Spirkín, *Pôvod vedomia*, Bratislava 1962, str. 112–113.) Vzhledem k vývoji společenských citů je dokonce prvotní poznání, neboť to poskytuje citům materiál, objekt, k němuž se upínají a na základě něhož se pak mohou měnit. (Srv. M. Kusý, *Umenie a poznanie*, Bratislava 1964, str. 107.)

je tedy dána osvojením objektivní skutečnosti poznávacím procesem, při nejmenším smyslovým vnímáním. Jen v jednotě s poznáním mohou mít vůbec společenský charakter, být součástí společenské mentality. Vnitřní psychická napětí nebo dynamika, oddělené od svých objektů, mohou být předmětem zkoumání psychologie, ne však historického materialismu. (Ani psychologie ovšem nemůže od objektů abstrahovat zcela, neboť lidské city jsou reálné od svých objektů neodlučitelné a jen díky tomuto spojení jsou lidskými.) Jakožto součást *společenského* vědomí existují tyto psychické prvky tedy jen v jednotě s příslušnými empirickými nebo teoretickými odrazy *společenských* objektů a procesů ve vědomí společnosti a jejich skupin. Prokopem uváděné emocionální představy jsou vždy představami *něčeho*, duchovní zájmy jsou zájmy *o něco*. Činnost, jejímž „vnitřním doprovodem“ jsou psychické reakce, je také vždy (a vzhledem k těmto reakcím prvotně) alespoň elementárně *poznávací*, zprostředkující vnější svět vnitřnímu.

Empirické znalosti z velké části pak nejsou neutrální vzhledem k potřebám lidí a bývají tudíž spjaty s určitými citovými, volními a postojevými prožitky. „Reálně žijící, poznávající a jednající člověk nemá ani pouze poznatky, ani pouze prožitky.“²² Emocionální představy — sociální psycholog by řekl *stereotypy* — považované Prokopem za součást „společenské psychologie“, mohou být tudíž řazeny se stejným oprávněním i k empirickému vědomí. Historicko-materialistické a do značné míry i sociálně psychologické analýze nijak nesvědčí oddělování „společenské psychologie“ od empirického vědomí v podobě různých stupňů.

Jiné je to se vztahem mezi společenskou mentalitou a teorií. Zde jde opravdu o různé stupně společenského vědomí:

1. Společenská mentalita je starší vrstva. Je spjata s celými dějinami lidstva od jejich počátku. Teoretické vědomí vzniká teprve s oddělením duševní práce od práce fyzické.

2. Poznávací funkce společenské mentality spočívá v postihování *vnější*, *jevové* stránky skutečnosti a nejbližších, bezprostředních zájmů společenských subjektů. Takové poznání může, ale nemusí být v souladu s objektivní pravdou a se základními a perspektivními zájmy těchto subjektů. Teorie naproti tomu postihuje domnělou nebo skutečnou *podstatu* jevů a — jde-li zároveň o ideologii — podstatnější, hlubší zájmy svého společenského nositele.

3. Nositelem společenské mentality je celek společnosti a velkých společenských skupin. Nositelkami teorií a ideologií jsou především vzdělanci, vědci, ideologové. Teprve propagandou, popularizací mohou se teorie a ideologie postupně stát majetkem širších vrstev. I vědomí teoretiků a ideologů je ovšem pouze empirické a splývá se společenskou, příp. skupinovou mentalitou v těch oblastech, v nichž nejsou odborníky.

4. Jako živelný odraz skutečnosti, podstatně nepřekračující bezprostřední společenskou praxi a tradici, má společenská mentalita tendenci opožďovat se za společenským bytím. Předjímání budoucího vývoje na základě pouhé mentality (pokud k němu dochází) je možné jen pomocí vnější analogie společenských procesů, poznávaných vlastní nebo tradicí zprostředkovanou empirií; má povahu nejasných tušení, víry nebo teoreticky nefundovaných prognóz. Ani společenské

²² J. V. Šorochovová, *Problém vědomí ve filosofii a přírodních vědách*, Praha 1963, str. 232.

city nebo charakterové vlastnosti společenských skupin nemohou být vyspělejší než materiální praxe, z níž se zrodily. „Předbíhají“ svou dobu jen potud, pokud jejich nositel svým postavením a činností se stal součástí progresivních společenských sil *své doby*, pokud v jeho objektivním postavení jsou již překonány podmínky staré společnosti, jak tomu je např. u proletariátu za kapitalismu. Teorie naproti tomu, je-li vědecká, je schopna vědeckého předvídání. Vědecká ideologie je s to odhalovat vývojové možnosti společnosti a podle toho programovat činnost lidí, stát se základem organizované aktivity mas, která směřuje k cílům, jež jsou nejen subjektivně žádoucí, ale i objektivně dosažitelné.

Vytyčením těchto rozdílů nepopíráme ovšem vzájemné přechody a souvislosti, vzájemné ovlivňování nebo i prolínání společenské mentality a teorie. Zejména ve vyspělých společnostech neexistuje vůbec společenská mentalita bez prvků získaných z teorie — zpravidla zplošťováním a zjednodušováním jejích prvků, ke kterému vede masová popularizace a propaganda. A teorie se tvoří pod stálým vlivem společenské mentality a mentalit skupinových, které jí dávají zvláštní kolorit. Myšlení různých společenských skupin se od sebe liší celou škálou vzájemně v sebe přecházejících „stupňů“ jak co do výše pojmové abstrakce, tak co do kulturnosti či intenzity citů. To, jak jsme zde pojednali o vrstvách společenského vědomí, je zjednodušený model skutečnosti, který zachycuje jen krajní póly těchto vrstev. Nelze nic namítat proti rozlišování tří nebo více stupňů společenského vědomí místo dvou, pokud tato „stupňovitost“ bude odvozena z nějaké homogenní kvality, např. z poznávací stránky společenského vědomí, jak tomu konec konců je u těch dvoustupňových modelů, které vycházejí z Plechanova. Bylo by možno vycházet i z intenzity trvalejších postojů apod.

Karáskovy a Prokopovy „stupně“ jsou nesprávnými abstrakcemi proto, že jsou utvořeny z nesouměřitelných kvalit. Ve skutečnosti jsou vnitřní psychické stavy a procesy, ztotožňované Karáskem a Prokopem se „společenskou psychologií“, spjaty jak s empirií, tak s teorií, a především s ideologií. To se týká jak prožívání společenské skutečnosti v podobě společenských citů, nálad atd., tak dynamických tendencí směřujících k jejich přeměně, tj. psychických zájmů, postojů, mínění a jiných hodnotících zaměření vědomí.

Je pravda, že tyto vnitřní psychické stavy a procesy se pojí *především* ke smyslově konkrétnímu a že se pojí jen v menší míře a jen u menšího počtu lidí k abstraktně logickým pojmům. To souvisí s tím, že emotivní moc elementů poznávacího procesu závisí na tom, jak dalece je jejich obsah pochopen, a nadto také *prožit* jako něco, co je subjektu poznání blízké, co se ho dotýká. Je pochopitelné, že schopnost a stupeň tohoto porozumění a prožívání kolísá vzhledem k subjektu nejen podle jeho objektivních zájmů, ale též podle jeho intelektuální úrovně.

Schopnost empiricky poznávat a prožívat mají prakticky všichni lidé. Jenom menšina má vypěstovanou schopnost teoretického myšlení a rozumí pojmům a kategoriím vysokého stupně abstrakce. Ještě menší je počet těch, kteří teorii prožívají a pro něž má citovou působivost. (Citovou působivost mají ovšem v každém případě jen poznatky a teorie vyjadřující zájmy a hodnocení lidí, tedy nikoliv poznatky neutrální.) Některé společenskovědné a ideologické kategorie zlidověly — byť ve zjednodušené podobě — tak, že mají emotivní apel pro široké masy, např. „komunismus“, „fašismus“, „kapitál“ apod.; jiné jej mají jen pro skupiny zasvěcenců, např. pro badatele určitého oboru. (Vzhledem k nim je

ostatně třeba počítat i s intelektuálními city, badatelskou zvědavostí a vášní.) V *celospolečenském* měřítku platí, že teoretické myšlení je emocionálně chudší než myšlení smyslově konkrétní, obrazné. Nicméně proniká „vrstva“ vnitřních psychických stavů a procesů i teorií. Vzhledem k rozdělení teorie na nadstavbovou (ideologickou) a nenadstavbovou část platí, že tato „vrstva“ zasahuje především ideologii; zájmově neutrální teorie jí sazažena nebývá (nepočítáme-li ovšem již zmíněné intelektuální city, které doprovázejí teoretickou činnost odborníků). Ideologie jakožto teorie, která nejen popisuje a analyzuje, ale také *hodnotí* společenské vztahy v závislosti na třídních a vrstevných zájmech, nemůže být prosta společenskotřídních citů a dynamické zaměřenosti na přeměnu, případně zachování společenské skutečnosti.²³

Všechny složky společenského vědomí podléhají změnám a vývoji, který je konec konců určován změnami a vývojem společenské praxe. Přitom dochází ke vzájemnému ovlivňování nejen mezi materiální a psychickou sférou, ale též mezi různými složkami uvnitř těchto sfér. Jejich vývoj není hladký a plynulý, ale rozporný a nerovnoměrný. V důsledku nerovnoměrnosti vývoje různých složek společenského vědomí najdeme v něm u téhož společenského subjektu prvky nové i staré, progresivní a retardující; dochází mezi nimi ke konfliktům i ke svérázným spojením, ve kterých staré, tradiční složky často vystupují jako formy projevů prvků nových.²⁴

O celkové tendenci společenské mentality ke konzervativnosti proti progresivně pravdivé, vědecké teorie byla již zmínka. Ovšem i uvnitř mentalitní oblasti jsou elementy starší a novější, relativně konzervativní i pokrokové.

Takový vztah je např. mezi emocemi v užším smyslu a city. Emoce jsou starším a jednodušším druhem prožitků spojených s uspokojením nebo neuspokojením organických potřeb; city jsou pak spojeny s potřebami, které vznikly během historického vývoje lidstva. Vznik a vývoj citů závisí na společenském bytí lidí, na vývoji potřeb společenského člověka.

Nižší emoce jsou prostřednictvím příslušného poznávacího procesu spojeny s orientací lidí v bezprostředně dané situaci a nepodněcují k uspokojování vzdálenějších, skupinových, třídních, národních, všelidských zájmů. Prvotní emoce ženou člověka živelně k tomu, aby uspokojoval nejbližší potřeby a zájmy. Teprve nemožnost je uspokojovat bezprostředně může z nich udělat hybnou sílu pro poznávání zájmů vzdálenějších a pro boj za tyto zájmy.

V průběhu společenského vývoje se emoce a city v důsledku změn společenské činnosti mění v souvislosti s poznávacím a ideologickým procesem; utvářejí se zejména vyšší sociální city. Rozhodující pro vývoj společenských citů v celospolečenském měřítku je ovšem vývoj společnosti celé, její přechod od nižších

²³ Na základě společné citové a postojové angažovanosti se tvoří jednota mezi tvůrci a šířiteli ideologií a masami. (Srv. A. Gramsci, *Historický materialismus* . . . , str. 154.)

²⁴ Srv. např. s Marxovým postřehem, že lidé „nový výstup světových dějin“ hrají s oblibou ve „starém ctihodném převlečení“ hrdinů minulých dob. (K. M a r x, *Osmnáctý Brumaire Ludvíka Bonaparta*, Spisy, sv. 8, str. 141.) Gramsci hovoří o „dvojím vědomí“ aktivního příslušníka masy, z nichž jedno, praktické, se realizuje v jednání, druhé, teoretické — v slovních projevech. Případná protikladnost obou může paralyzovat jeho jednání. (Srv. Gramsci, tamtéž, str. 57.) Zvláště výrazně se projevuje spojení starých společenskomentálních forem s novým ideologickým obsahem v politické propagandě (srv. H. S t e i n e r, *Vrstvy společenského vědomí a propaganda*, Sborník prací fil. fak. Brno G 6, 1962, str. 27 n.).

vývojových stupňů k vyšším. Tomuto vývoji podléhají především city morální a politické, estetické atd., city, které odrážejí výhradně společenskou skutečnost. Vzhledem k tomu pak, že společenskohistorický faktor určuje i formu uspokojování lidských biologických potřeb, mění se i citový odraz společensky podmíněné stránky těchto potřeb.

Celkové opožďování společenských citů za racionálním poznáním společnosti a jejich tendence vázat se k nejbližším (okamžitým, osobním, skupinovým), smyslovým poznáním postižitelným zájmům, vede k rozporům a konfliktům mezi citem a rozumem. K ambivalenci nižších, starších a živelných emocí a novějších, vyšších morálních a politických citů dochází z téhož důvodu.

To, co platí o emocích a citech, lze také říci o dynamických tendencích lidské psychiky, její zaměřenosti. I zde lze rozlišit nejstarší elementární pudovou zaměřenost, jejíž podstatou jsou nevědomé vrozené biopsychické reakce, a objekt zaměřenosti. Ten je něčím vedlejším a jeho zaměřenost je vyššího typu, kdy si subjekt nejdříve více nebo méně uvědomí vnější objekt jako předmět pro něj významný a pak na něj zaměří svou psychickou dynamiku. Tak vznikají z uvědomování skupinových a společenských zájmů tendence povinnosti, společenské postoje, snahy, sklony, zájmy (psychické), ideály.²⁵ I zde dochází k rozporům mezi staršími a biopsychicky hlubšími tendencemi a tendencemi mladšími, vyššími, spjatými se společenskou a kulturní existencí člověka.²⁶ Dochází ovšem i k rozporům mezi různými vrstvami dynamických tendencí v mentalitě společenských skupin i v psychice jejich jednotlivých příslušníků. Neuvědomované, ale starší, výchovou a zkušeností vštípené postoje bývají často v rozporu s vědomým míněním nabytým v pozdější době. Psychické zájmy úzce skupinové se dostávají do konfliktu s uvědomovanými zájmy třídními a celospolečenskými atd. Rozpory tohoto druhu nejsou jen záležitostí individuálního vědomí, ale také — a z našeho hlediska především — záležitostí vědomí společenského. Poznání cest vzniku, vývoje a řešení těchto rozporů má eminentní význam pro všechny vědy, které se zabývají společenským vědomím, i pro praxi jeho ovlivňování výchovou, propagandou atd.

²⁵ Srv. S. L. Rubinštejn, *Základy obecné psychologie*, Praha 1964, str. 652–662.

²⁶ Na otázku geneze vyšších složek citové a dynamické stránky lidské psychiky ze složek nižších nelze zde odpovídat. Tento problém, jehož řešení mj. předpokládá seriózní zhodnocení Freudovy teorie, je společným úkolem psychologů, antropologů a jiných odborníků.

ERKENNTNIS UND ERLEBEN IM GESELLSCHAFTLICHEN BEWUSSTSEIN

Der Aufsatz behandelt die Frage der Schichten des gesellschaftlichen Bewußtseins in der Form einer kritischen Auseinandersetzung mit den Ansichten J. Karáseks und D. Prokops. Beide tschechoslowakische Autoren schlagen anstatt der von G. W. Plechanow und einer Reihe zeitgenössischer sowjetischer Philosophen vertretenen Zweiteilung des gesellschaftlichen Bewußtseins (in gesellschaftliche Psychologie und Ideologie) eine Dreiteilung (in gesellschaftliche Psychologie, empirisches Bewußtsein und Theorie, bezw. Ideologie) vor, wobei sie diese drei Komponenten als *Stufen* des gesellschaftlichen Bewußtseins charakterisieren.

Der Verfasser kritisiert diese Dreiteilung mit dem Hinweis, daß das „empirische Bewußtsein“ bei den genannten Autoren als Schichte des Erkenntnisprozesses aus der „gesellschaftlichen Psychologie“ (als Schichte der Gefühle und Einstellungen) künstlich abgesondert wird. Sich auf A. Gramsci und einige Fachpsychologen berufend, vertritt er die Ansicht, daß Erkenntnis- und Gefühlsprozesse sich im (gesellschaftlichen) Bewußtsein gegenseitig durchdringen und nicht den Charakter verschiedener Bewußtseisstufen haben. Gefühle und Einstellungen binden sich immer an etwas (wahr oder falsch) Erkanntes oder Erkanntwerdendes. Sie sind sowohl mit der Empirie als auch mit der Theorie, insbesondere der Ideologie verbunden. Im gesamtgesellschaftlichen Maßstabe ist allerdings das empirische Bewußtsein vom Gefühlsleben stärker durchdrungen als das theoretische. Das gesellschaftliche Bewußtsein ist reich an Widersprüchen und eigenartigen Bindungen zwischen Verstand und Gefühl, zwischen älteren Emotionen und neueren Gefühlen usw.

Übersetzt von H. S.

